

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES.

NO XVII.

THE
PANCHARÂTRA
OF
BHÂSA

EDITED WITH NOTES

BY

T. GAᅇAPATI SÂSTRÎ.

Director of the Department for the publication of Sanskrit manuscripts,

TRIVANDRUM

Bhâsa's Works. --- No. 3.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF TRAVANCORE

TRIVANDRUM.

PRINTED AT THE TRAVANCORE GOVERNMENT PRESS.

1912.

(All Rights Reserved)

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १७.

पञ्चरात्रं

महाकविश्रीभासप्रणीतं

संस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण

त. गणपतिशास्त्रिणा

सशोधितं

लघुटिप्पण्या च संयोजितम् ।

भासनाटकचक्रे तृतीयम् ।

तच्च

अनन्तशयने

महामहिमश्रीमूलकरामवर्मकुलशेखरमहाराजशासनेन

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

कोळम्बाब्दाः १०८७, क्रैस्ताब्दाः १९१२.

पात्राणि ।

दुर्योधनः	=	हास्तिनेश्वरः ।
भीष्मः	=	दुर्योधनादीनां पितामहः ।
द्रोणः	=	दुर्योधनादीनां धनुराचार्यः ।
कर्णः	=	अङ्गेश्वरो दुर्योधनस्य सखा ।
शकुनिः	=	दुर्योधनस्य मातुलः ।
भटः	=	दुर्योधनस्य भृत्यः ।
वृद्धगोपालकः	=	गोकुलाध्यक्षः ।
गोमित्रकः	=	काश्चिद् गोपालः ।
राजा	=	मत्स्यदेशाधिपतिर्विराट्नामा ।
भगवान्	=	ब्राह्मणव्यञ्जनो धर्मपुत्रः ।
भीमसेनः	=	धर्मपुत्रस्यानुजः ।
अर्जुनः	=	तथा ।
बृहन्नला	=	अर्जुनः ।
अभिमन्युः	=	अर्जुनस्य पुत्रः ।
उत्तरः	=	विराट्म्य पुत्रः ।
सूतः	=	विराटस्य अभिमन्योश्च सारथिः ।
काञ्चुकीयः	=	विराटस्य परिजनः ।
दूतः	=	तथा ।
भटः	=	विराटस्य भृत्यः ।

कथावस्तुसंक्षेपः ।

दुर्योधनो यज्ञावभृथान्ते ब्राह्मणसन्तर्पणावसरे धनुराचार्यं द्रोणं तस्याभीष्टदक्षिणां पृष्टवान् । पाण्डवेभ्योऽर्धराज्यदानमेव मम सुदक्षिणेति तेन निवेदितं शकुनिना सह सम्मन्व्य 'यदि पञ्चरात्रेण पाण्डवानामज्ञातवासिना प्रवृत्तिरूपनीयते, तर्हि तेभ्योऽर्धराज्य दद्याम्' इति स प्रतिजज्ञे । कीचकशतविशसननिवेदकेन विराटदूतवचनेन पाण्डवानां विराटनगरेऽज्ञातं वास निश्चिन्वन् भीष्मस्तदाचार्यमभ्युपगमय्य स्वस्य विराटेनाप्रकाशं त्रैरमपदिशन् तदीयगोग्रहणाय दुर्योधनमुद्योजयामास । तेन च ससैन्येन विराटनगरमुपरुध्य गोग्रहणे क्रियमाणे बृहन्नलाव्यञ्जनोऽर्जुन उत्तराधिष्ठितं रथं वाहयन् श्मशानात् परिगृहीतनिजायुधो दुर्योधनादीन् सर्वान् विद्राव्य निववृते । ततः सूदरूपो भीमः सुतपरिष्वङ्गाभिलाषी हस्तेनैव रथादभिमन्युमवतार्य विराटसमीपमर्जुनसहित आनिन्ये । ततोऽभिमन्युस्तत्त्वापरिज्ञानेन भीमार्जुनौ शत्रुरिति विराटं चावजानन् ब्राह्मणरूपं युधिष्ठिरं परं प्रणतवान् । अथ सर्वमिदं शत्रुनिराकरणमुत्तरस्थैव कर्म मन्यमानाय विराटायोत्तरः समागत्य बृहन्नलावेषोऽयमर्जुन इति, अनेनैव दुर्योधनादयः सर्वे पराजिता इति च न्यवेदयत् । ततोऽर्जुने युधिष्ठिरादीनेव सर्वान् वेषप्रच्छन्नान् प्रकाश्य विजयशुल्कार्थं विराटेन दत्तामुत्तरां सुषार्थे परिगृह्णति धर्मराजविराटौ प्रमुदितावभिमन्युविवाहनिवेदनाय भीष्मादिसकाशमुत्तरं दूतं प्राहिणुताम् । भीष्मादिष्वप्याभिमन्युहरणं प्रति किञ्चिद् विमनाय्य शरेष्वर्जुनमामावलोक्य सर्वमिदमस्सदवमामनमर्जुनस्य कर्म, अभिमन्युश्च भीमेनैवापहृत इति निरूपयत्सु शकुनौ च तदप्रतिपद्यमाने सहसागत्योत्तरः प्रणतिपूर्वकं युधिष्ठिरसन्देशं यथावदाख्यातवान् । अथ दुर्योधनः पाण्डवेभ्योऽर्धराज्यदानमभ्युपजगाम, तेन च सर्वे प्रसन्ना बभूवुः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

महाकविश्रीभासप्रणीतं

पञ्चरात्रम् ।

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः)

सूत्रधारः —

* द्रोणः पृथिव्यर्जुनभीमदूतो

यः कर्णधारः शकुनीश्वरस्य ।

दुर्योधनो भी(म?ष्म)युधिष्ठिरः स

पायाद् विराडुत्तरगोऽभिमन्युः ॥ १ ॥

(परिक्रम्य) एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि । अये किन्तु-
खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते । अङ्ग !
पश्यामि ।

(नेपथ्ये)

अहो कुरुराजस्य यज्ञसमृद्धिः ।

सूत्रधारः — भवतु, विज्ञातम् ।

* द्रोण इति । द्रोणः कृष्णवर्णः । पृथिव्यामर्जुनभीमयोर्दूतः । शकुनीश्वरस्य गरुडस्य कर्ण-
धारो नेता । दुर्योधनः शत्रुभिरनभिगम्यत्वात् । भीष्मयुधिष्ठिरः भयङ्करश्च युद्धे स्थिरश्च । उत्तरं
प्रशस्तं गच्छत्याचरतीति उत्तरगः । मन्युं यज्ञम् अभिगतोऽभिमन्युः । विराड् अर्थाच्छ्रीकृष्णः
पायात् । अथच द्रोणाविशब्दैरेतद्रूपककथाविषयाणां द्रोणार्जुनभीमकर्णशकुनिदुर्योधनभीष्मयुधिष्ठि-
रविराटोत्तर-गोभिमन्यूनां सूचनं मुद्रालङ्कारभङ्गथा कृतम् ।

सर्वैरन्तःपुरैः सार्धं प्रीत्या प्राप्तेषु राजसु ।
यज्ञो दुर्योधनस्थैष कुरुराजस्य वर्तते ॥ २ ॥

(निष्क्रान्तः)

स्थापना ।

(ततः प्रविशन्ति ब्राह्मणास्त्रयः)

सर्वे — अहो ! कुरुराजस्य यज्ञसमृद्धिः ।

प्रथमः — इह हि,

द्विजोच्छ्रैरन्नैः प्रकुसुमितकाशा इव दिशो
हविर्धूमैः सर्वे हृतकुसुमगन्धास्तरुगणाः ।
मृगैस्तुल्या व्याघ्रा वधनिभृतसिंहाश्च गिरयो
नृपे दीक्षां प्राप्ते जगदपि समं दीक्षितमिव ॥ ३ ॥

द्वितीयः — सम्यग् भवानाह ।

तृप्तोऽग्निर्हविषामरोत्तममुखं* तृप्ता द्विजेन्द्रा धनै-
स्तृप्ताः पक्षिगणाश्च गोगणयुतास्तेते नराः सर्वशः ।
हृष्टं† सम्प्राति सर्वतो जगदिदं गर्जनृपे सद्गुणै-
रेवं लोकमुदारुरोह सकलं देवालयं तद्गुणैः ॥ ४ ॥

तृतीयः — इमेऽत्र भवन्तो द्विजातयः,

राज्ञां वेष्टनपट्टहृष्टचरणाः श्लाघ्यप्रभूतश्रवा ॥
वार्द्धक्येऽप्यभिवर्धमाननियमाः स्वाध्यायशूरैर्मुखैः ।
विप्रा यान्ति वयःप्रकर्षशिथिला यष्टिन्निपादक्रमाः
शिष्यस्कन्धनिवेशिताञ्चितकरा जीर्णा गजेन्द्रा इव ॥ ५ ॥

* 'अग्निमुखा वै देवा.' इति श्रुते. । † हृष्टमिति । एव नृपे सद्गुणैर्गर्जद् नृपगतान् सद्गुणान्
कीर्तयत् । देवालयं देवावासभूतं सकल लोक तस्य नृपस्य जगतो वा गुणैः उदारुरोह अति
शिष्ये । ॥ भवशाब्दः ख्यातिवचनः ।

सर्वे — भोभो माणवकाः ! भोभो माणवकाः ! अनवसितेऽव-
भृथस्नाने न खलु तावदभिरुत्स्रष्टव्यो भवद्भिः ।

प्रथमः — हा धिग्, दर्शितमेव तावद् वटुचापलम्,
एषा दीप्तैक(यू)पा कनकमयभुजेवाभाति वसुधा
चैत्याभिलौकिकाग्निं द्विज इव वृषलं पार्श्वे न सहते ।
नात्यर्थं पुष्टपृष्ठा हरितकुशतया वेदी परिवृता
प्राग्वंशं चैष धूमो गज इव नलिनीं फुल्लं प्रविशति ॥६॥

द्वितीयः — एवमेतद्,
अभिरभिभयादेष भीतैर्निर्वास्यते द्विजैः ।
कुले व्युत्क्रान्तचारित्रे ज्ञातिर्ज्ञातिभयादिव ॥ ७ ॥

तृतीयः —
शकटी च घृतापूर्णा सिच्यमानापि वारिणा ।
नारीवोपरतापत्या बालस्नेहेन दह्यते ॥ ८ ॥

प्रथमः — सम्यग् भवानाह,
एतां चक्रधरस्य* धर्मशकटीं दग्धुं समभ्युद्यतो
दर्भे शुष्यति नीलशाद्वलतया वह्निः शनैर्वामिनः ।
वातेनाकुलितः शिखापरिगतश्चक्रं क्रमेणागतो
नेमीमण्डलमण्डलीकृतवपुः सूर्यायते पावकः ॥ ९ ॥

द्वितीयः — इदमपरं पश्य,
वल्मीकमूलाद् दहनेन भीता-
स्तकोटरैः पञ्च समं भुजङ्गाः ।

* राष्ट्रभर्तृर्दुर्योधनस्येत्यर्थः ।

समं विपन्नस्य नरस्य देहाद्
विनिःसृताः पञ्च यथेन्द्रियाणि ॥ १० ॥

तृतीयः — इदमपरं पश्येतां भवन्तौ,
दह्यमानस्य वृक्षस्य सानिलेन मखाभिना ।
कोटरान्तरदेहस्थाः खगाः प्राणा इवोद्गताः ॥ ११ ॥

प्रथमः — एवमेतत्,
शुष्केणैकेन वृक्षेण वनं पुष्पितपादपम् ।
कुलं चारित्रहीनेन पुरुषेणेव दह्यते ॥ १२ ॥

वनं सवृक्षक्षुपगुल्ममेतत्
प्रकाममाहारमिवोपभुज्य ।
कुशानुसारेण हुताशनोऽसौ
नदीमुपस्प्रष्टुमिवावतीर्णः ॥ १३ ॥

द्वितीयः — एषएषः,
गतो वृक्षाद् वृक्षं विततकुशचीरेण दहनः
कदल्या विप्लुष्टं पतति परिणामादिव फलम् ।
असौ चाग्रे तालो मधुपटलचक्रेण महता
चिरं मूले दग्धः परशुरिव रुद्रस्य पतति ॥ १४ ॥

तृतीयः — हन्त सत्पुरुषरोष इव प्रशान्तो भगवान् हुताशनः ।
एतदग्नेर्बलं नष्टमिन्धनानां परिक्षयात् ।
दानशक्तिरिवार्यस्य विभवानां परिक्षयात् ॥ १५ ॥

प्रथमः —
स्रुग्भाण्डमरणीं दर्भानुपभुङ्क्ते हुताशनः ।
व्यसनित्वाक्षरः क्षीणः परिच्छदमिवात्मनः ॥ १६ ॥

द्वितीयः —

अवनतविटपो नदीपलाशः

पवनवशाच्चलितैकपर्णहस्तः ।

दवदहनविपन्नजीविताना-

मुदकमिवैष करोति पादपानाम् ॥ १७ ॥

तृतीयः — तदागम्यताम् । वयमपि तावदुपस्पृशामः ।

उभौ — बाढम् ।

(सर्वे उपस्पृश्य)

प्रथमः — अये अयमत्रभवता कुरुराजो दुर्योधनो भीष्म-
द्रोणपुरःसरः सर्वराजमण्डलेनानुगम्यमान इत एवाभि-
वर्तते । इमे हि ,

यज्ञेन भोजय महीं जय विक्रमेण

रोषं परित्यज भव स्वजने दयावान् ।

इत्येवमागतकथामधुरं ब्रुवन्तः

कुर्वन्ति पाण्डवपरिग्रहमेव पौराः ॥ १८ ॥

तदागम्यताम् । वयमपि तावत् कुरुराजं सम्भावयामः ।

उभौ — बाढम् ।

सर्वे — जयतु भवान् जयतु । (निष्क्रान्ताः सर्वे)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशतो भीष्मद्रोणौ)

द्रोणः — धर्ममालम्बमानेन दुर्योधनेनाहमेवानुगृहीतो नाम ।

कुतः,

अतीत्य बन्धूनवलङ्घ्य* मित्रा-
प्याचार्यमागच्छति शिष्यदोषः ।

बालं ह्यपत्यं गुरवे प्रदातु-
नैवापराधोऽस्ति पितुर्न मातुः ॥ १९ ॥

भीष्मः — एष दुर्योधनः,

अवाप्य रूप्यग्रहणात् समुच्छ्रयं
रणप्रियत्वादयशो निपीतवान् ।
निषेव्य धर्मं सुकृतस्य भाजनं
स एव रूपेण चिरस्य शोभते ॥ २० ॥

(ततः प्रविशति दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्च)

दुर्योधनः —

कृतश्रद्धो ह्यात्मा वहति परितोषं गुरुजनो
जगद् विश्वस्तं मे निवसति गुणो नष्टमयशः ।
मृतैः प्राप्यः स्वर्गो यदि कथय (भा)त्येतदनृतं
परोक्षो न स्वर्गो बहुगुणामि(है)वैष फलति ॥ २१ ॥

कर्णः — गान्धारीमातः‡ ! न्यायेनागतमर्थमतिसृजता न्याय्य-
मेव भवता कृतम् । कुतः ,

बाणाधीना क्षत्रियाणां समृद्धिः
पुत्रापेक्षी वञ्च्यते सन्निधाता§ ।

* 'म्ब्य' इत्यक्षरवदिदमक्षरमादर्शं भासते । ‡ गान्धारी माता यस्य, तस्य सम्बु-
द्धिर्गान्धारीमातरिति । "मातृमातृकमातृषु वा" इति वार्तिके बहुव्रीहौ ष्यङः सम्प्रसारण-
विफल्पविधायके मातृकमातृशब्दयोर्निर्देशात् कपो वैकल्पिकत्वं बोद्धव्यम् । § सन्निधाता
व्ययं विना धनस्य स्थापयिता ।

विप्रोत्सङ्गे वित्तमावर्ज्य सर्वं
राज्ञा देयं चापमात्रं सुतेभ्यः ॥ २२ ॥

शकुनिः — सम्यगाह गङ्गोपस्पर्शनाद् धौतकल्मषाङ्गोऽङ्गराजः ।
कर्णः —

इक्ष्वाकुशय्यातिययातिराम-
मान्धातृनाभागनृगाम्बरीषाः ।
एते सकोशाः पुरुषाः सराष्ट्रा
नष्टाः शरीरैः क्रतुभिर्धरन्ते‡ ॥ २३ ॥

सर्वे — गान्धारीमातः ! यज्ञसमाप्त्या दिष्ट्या भवान् वर्धते ।

दुर्योधनः — अनुगृहीतोऽस्मि । भो आचार्य ! अभिवादये ।

द्रोणः — एह्येहि पुत्र ! अयमक्रमः ।

दुर्योधनः — अथ कः क्रमः ।

द्रोणः — किं न पश्यति भवान् ,

दैवतं मानुषीभूतमेष तावन्नमस्यताम् ।

अ(न्ना?न्याया)चरणं सन्धे भीष्ममुत्क्रम्य वन्दितुम् ॥२४॥

भीष्मः — मा मा भवानेवम् । बहुभिः कारणैरपकृष्टोऽहं

भवतः । कुतः ,

अहं हि मात्रा जनितो भवान् स्वयं

ममायुधं वृत्तिरपह्ववस्तव ।

द्विजो भवान् क्षत्रियवंशजा वयं

गुरुर्भवान् शिष्यमहत्तरा वयं ॥ २५ ॥

द्रोणः — नोत्सहन्ते महात्मानो ह्यात्मानमपस्तोतुम् । एहि पुत्र !

अभिवादयस्व माम् ।

‡ धरन्ते धियन्ते जीवन्तीत्यर्थः । स्थितिवृत्तिरिह धातुः ।

दुर्योधनः — आचार्य ! अभिवादये ।

द्रोणः — एह्येहि पुत्र ! एवमेवावभृथस्नानेषु खेदमवामुहि ।

दुर्योधनः — अनुगृहीतोऽस्मि । पितामह ! अभिवादये ।

भीष्मः — एह्येहि पौत्र ! एवमेव ते बुद्धिप्रशमनं भवतु ।

दुर्योधनः — अनुगृहीतोऽस्मि । मातुल ! अभिवादये ।

शकुनिः — वत्स !

एवमेव क्रतून् सर्वान् समानीयात्तदक्षिणान् ।

राजसूये नृपान् जित्वा जरासन्ध इवानय ॥ २६ ॥

द्रोणः — अहो ! आशीर्वचनेऽपि शकुनिरुद्योगं जनयति ।

अहो ! प्रियविरोधः खल्वयं क्षत्रियकुमारः ।

दुर्योधनः — वयस्य ! कर्ण ! गुरुजनप्रणामावसाने प्राप्तक्रम-

मुपभुज्यतां वयस्यविस्रम्भः ।

कर्णः — गान्धारीमातः !

क्रतुव्रतैस्ते तनु गात्रमेतत्

सोढुं बलं शक्यसि पीडयानि ।

अन्तस्त्वनामन्त्र्य न धर्षयामि

*राजर्षिधीराद् वचनाद् भयं मे ॥ २७ ॥

दुर्योधनः — एवमेव ते बुद्धिरस्तु ।

द्रोणः — पुत्र ! दुर्योधन ! एष महेन्द्रप्रियसखो भीष्मको ना-

म भवन्तं सभाजयति ।

* राजर्षिधीराद् राजर्ष्यन्वितधीरत्वयुक्तात् । वचनात् तृप्तिशान्तिसम्पदमणीयात् 'कृतश्रद्धो ह्यात्मे'त्यादिरूपात् ।

दुर्योधनः — स्वागतमार्याय । अभिवादये ।

भीष्मः — पौत्र ! दुर्योधन ! एष दक्षिणापथपरिघभूतो भूरिश्र-
वा नाम भवन्तं सभाजयिष्यति ।

दुर्योधनः — स्वागतमार्याय ।

द्रोणः — पुत्र ! दुर्योधन ! भवतो यज्ञं सभाजयता वासुभद्रेण
प्रेषितोऽभिमन्युर्भवन्तं सभाजयति ।

शकुनिः — वत्स ! दुर्योधन ! एष जरासन्धपुत्रः सहदेवो भ-
वन्तमभिवादयति ।

दुर्योधनः — एह्येहि वत्स ! पितृसदृशपराक्रमो भव ।

सर्वे — एतत् सर्वराजमण्डलं भवन्तं सभाजयति ।

दुर्योधनः — अनुगृहीतोऽस्मि । भोः ! किन्नुखलु समागते स-
र्वराजमण्डले विराटो नागच्छति ।

शकुनिः — प्रेषितोऽस्य मया दूतः , शङ्के पथि वर्तत इति ।

दुर्योधनः — भो आचार्य ! धर्मे धनुषि चाचार्य ! प्रतिगृह्यतां
दक्षिणा ।

द्रोणः — दक्षिणेति । भवतुभवतु । व्यपश्र(मि?मयि)ष्ये
तावद् भवन्तम् ।

दुर्योधनः — कथमाचार्योऽपि व्यपश्र(मि?मयि)ष्यते ।

भीष्मः — भोः ! किन्नुखलु प्रयोजनं, यदा —

पीतः सोमो बाल्यदत्तो नियोगा-

च्छत्रच्छाया सेव्यते ख्यातिरस्ति ।

किं तद् द्रव्यं किं फलं को विशेषः

क्षत्राचार्यो यत्र विप्रो दरिद्रः ॥ २८ ॥

दुर्योधनः — आज्ञापयतु भवान् किमिच्छति । किमनुतिष्ठामि ।

द्रोणः — पुत्र ! दुर्योधन ! कथयामि ।

दुर्योधनः — किमिदानीं भवता विचार्यते,

प्राणाधिकोऽस्मि भवता च कृतोपदेशः

शूरेषु यामि गणनां कृतसाहसोऽस्मि ।

स्वच्छन्दतो वद किमिच्छसि किं ददानि

हस्ते स्थिता मम गदा भवतश्च सर्वम् ॥ २९ ॥

द्रोणः — पुत्र ! ब्रवीमि खलु तावत् । बाष्पवेगस्तु मां बा-
धते ।

सर्वे — कथमाचार्योऽपि बाष्पमुत्सृजति ।

भीष्मः — पौत्र ! दुर्योधन ! अफलस्ते परिश्रमः ।

दुर्योधनः — कोऽत्र ।

(प्रविश्य)

भटः — जयतु महाराजः ।

दुर्योधनः — आपस्तावत् ।

भटः — यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु महा-
राजः । इमा आपः ।

दुर्योधनः — आनय । (कलश गृहीत्वा) भो आचार्य ! अश्रुपातो-
च्छिष्टस्य क्रियतां शौचम् ।

द्रोणः — भवतु भवतु । मम कार्यक्रियैव मुखोदकमस्तु ।

दुर्योधनः — हा धिग्,

यदि विमृशसि पूर्वजिह्मतां मे

यदि च समर्थयसे न दास्यतीति ।

शरशतकठिनं प्रयच्छ हस्तं

सलिलमिदं करणं प्रतिग्रहाणाम् ॥ ३० ॥

द्रोणः — हन्त लब्धो मे हृदयविश्वासः । पुत्र ! श्रूयतां,

येषां गतिः कापि निराश्रयाणां

संवत्सरैर्द्वादशभिर्न दृष्टा ।

त्वं पाण्डवानां कुरु संविभाग-

मेषा च भिक्षा मम दक्षिणा च ॥ ३१ ॥

शकुनिः — (सोद्वेगम्) मा तावद् भोः !

उपन्यस्तस्य शिष्यस्य विश्वस्तस्य च गौरवे ।

य(द)प्रस्तुतमुत्पाद्य युक्तेयं धर्मवञ्चना ॥ ३२ ॥

द्रोणः — कथं धर्मवञ्चनेति । मा तावद् भो गान्धारविषयवि-

स्मित ! शकुने ! त्वदनार्यभावात् सर्वलोकमनार्यमिति

मन्यसे । हन्त भोः !

भ्रातृणां पैतृकं राज्यं दीयतामिति वञ्चना ।

किं परं याचितैर्दत्तं बलात्कारेण तैर्हृतम् ॥ ३३ ॥

सर्वे — कथं बलात्कारेण नाम ।

भीष्मः — पौत्र ! दुर्योधन ! "अवभृथस्नानमात्रमेव खलु

तावत् । मित्रमुखस्य शत्रोः शकुनेर्वचनं न श्रोतव्यम् ।

पश्य पौत्र !

यत् पाण्डवा द्रुपदराजसुतासहायाः

कान्तारेणुपरुषाः पृथिवीं भ्रमन्ति ।

* न पुनर्दूतमिदानीं वर्तत इत्यर्थः ।

(तय)त् त्वं च तेषु विमुखस्त्वयि ते च वामा-

स्तत् सर्वमेव शकुनेः परुषावलेपः ॥ ३४ ॥

दुर्योधनः — भवतु, एवं तावदाचार्य ! पृच्छामि ।

द्रोणः — पुत्र ! कथय ।

दुर्योधनः —

यत् पुरा ते सभामध्ये राज्ये माने च धर्षिताः ।

बलात्कारसमर्थैस्तैः किं रोषो धारितस्तदा ॥ ३५ ॥

द्रोणः — अत्रेदानीं धर्मच्छलेन वञ्चितो घृताश्रयवृत्तिर्युधिष्ठिरः

प्रष्टव्यः,

येन भीमः सभास्तम्भं तुलयन्नेव वारितः ।

यद्येकस्मिन् विमुक्तः स्यान्नास्माञ्छकुनिराक्षिपेत् ॥ ३६ ॥

भीष्मः — अन्यत् प्रस्तुतमन्यदापतितम् । भो आचार्य ! कार्थमत्र गुरुतरं, न कलहः ।

द्रोणः — मात्र क(र्द?दर्थ)नं कार्यं, कलह एव भवतु ।

भीष्मः — प्रसीदत्वाचार्यः । पश्य पौत्र !

ये दुर्बलाश्च कृपणाश्च निराश्रयाश्च

त्वत्तश्च (शर्म) मृगयन्ति न गर्वयन्ति ।

ज्येष्ठो भवान् प्रणयिनस्त्वयि ते कुटुम्बे

तान् धारयिष्यसि[§] मृगैः सह वर्तयन्तु ॥ ३७ ॥

शकुनिः — वर्तयन्तुवर्तयन्तु ।

§ धारयिष्यसि, वर्तयन्तु इत्युभयत्रापि प्रश्नकाकुः । तथाच तान् कुटुम्बे स्वीयत्वेन किं प्रह्वीष्यसि, किं वा त्वयोपेक्षितास्ते मृगैः सह वने वृत्तिमाश्रयन्ताम् इति प्रश्नार्थः ।

कर्णः — भो आचार्य ! अलममर्षेण । दुर्योधनो हि नाम,

हितमपि परुषार्थं रुष्यति श्राव्यमाणो

वरपुरुषविशेषं नेच्छति स्तूयमानम् ।

गतमिदमवसानं रक्ष्यतां शिष्यकार्ये

गज इव बहुदोषो मार्दवेनैव बाह्यः ॥ ३८ ॥

द्रोणः — वत्स ! कर्ण ! तेजस्वि ब्राह्मण्यम् । काले सम्बोधि-

तोऽस्मि । एषोऽहं भवच्छन्दमनुवर्ते । पुत्र ! दुर्योधन !

अहं तव प्रभावी ननु ।

भीष्मः — एष इदानीं मार्गेणारब्धः । सान्त्वं हि नाम दुर्विनी-

तानामौषधम् * ।

दुर्योधनः — न ममैव, कुलस्यापि मे भवान् प्रभुः ।

द्रोणः — एतत् तवैव युक्तम् । तत् पुत्र !

त्वं वञ्च्यसे यदि मया न तवात्र दोष-

स्त्वां पीडयामि यदि वास्तु तवैष लाभः ।

भेदाः परस्परगता हि महाकुलानां

धर्माधिकारवचनेषु शमीभवन्ति ॥ ३९ ॥

दुर्योधनः — तेन हि समर्थयितुमिच्छामि ।

द्रोणः — पुत्र ! केन समर्थयितुमिच्छसि ।

भीष्मेण कर्णेन कृपेण केन

किं सिन्धुराजेन जयद्रथेन ।

किं द्रौणिनाहो विदुरेण सार्धं

पित्रा स्वमात्रा वद पुत्र ! केन ॥ ४० ॥

दुर्योधनः — नहि नहि, मातुलेन ।

* वाक्यादौ '(स्वगतम्)' इत्यपेक्षितम् ।

द्रोणः — शकुनिना । *हन्त विपन्नं कार्यम् ।

दुर्योधनः — मातुल ! इतस्तावत् । वयस्य ! कर्ण ! इतस्तावत् ।

द्रोणः — *भवतु, एवं तावत् करिष्ये । †वत्स ! गान्धारराज !
इतस्तावत् ।

शकुनिः — अयमस्मि ।

द्रोणः — वत्स !

क्रोधप्रायं वयो जीर्णं क्षन्तव्यं वदुचापलम् ।

अस्य रूक्षस्य वचसः परिष्वङ्गः शमीक्रिया ॥ ४१ ॥

भीष्मः — (आत्मगतम्)

एष शिष्यस्य वात्सल्याच्छकुनिं याचते गुरुः ।

एवं सान्त्वीकृतो ह्येष नैव मुञ्चति जिह्वताम् ॥ ४२ ॥

शकुनिः — (आत्मगतम्) अहो शठः खल्वाचार्यः स्वकार्यलोभा-
न्मां सान्त्वयति ।

(सर्वे परिक्रम्योपविशन्ति)

दुर्योधनः — मातुल ! पाण्डवानां राज्यार्थं प्रति को निश्चयः ।

शकुनिः — न दातव्यमिति मे निश्चयः ।

दुर्योधनः — दातव्यमिति वक्तुमर्हति मातुलः ।

शकुनिः — यदि दातव्ये राज्ये किमस्माभिः सह मन्त्रयसे ।

ननु सर्वमेव प्रदीयताम् ।

दुर्योधनः — वयस्य ! अङ्गराज ! भवानिदानीं न किञ्चिदाह ।

कर्णः — इदानीं किमभिधास्यामि ,

रामेण भुक्तां परिपालितां च

सुभ्रातृतां न प्रतिषेधयामि ।

* '(स्वगतम्)' इत्यपेक्षितम् । + '(प्रकाशम्)' इत्यपेक्षितम् ।

क्षमाक्षमत्वे तु भवान् प्रमाणं
सङ्ग्रामकालेषु वयं सहायाः ॥ ४३ ॥

दुर्योधनः — मातुल! बलवत्प्रत्यमित्रोऽनुपजीव्यश्च कश्चित् कुदे-
शश्चिन्त्यताम् । तत्र वसेयुः पाण्डवाः ।

शकुनिः — हन्त भोः !

शून्यमित्यभिधास्यामि कः पार्थाद् बलवत्तरः ।
ऊषरेष्वपि सस्यं स्याद् यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ४४ ॥

दुर्योधनः — अथेदानीं ,

गुरुकरतलमध्ये तोयमावर्जितं मे
श्रुतमिह कुलवृद्धैर्यत् प्रमाणं पृथिव्याम् ।
तदिदमपनयो वा वञ्चना वा यथा वा
भवतु नृप ! जलं तत् सत्यमिच्छामि कर्तुम् ॥ ४५ ॥

शकुनिः — अनृतवचनान्मोचयितव्यो भवान् ननु ।

दुर्योधनः — अथकिम् ।

शकुनिः — तेन हि इतस्तावत् । (उपसृत्य) भो आचार्य ! इहा-
त्र भवान् कुरुराजो भवन्तं विज्ञापयति ।

द्रोणः — वत्स ! गान्धारराज ! अभिधीयताम् ।

शकुनिः — यदि पञ्चरात्रेण पाण्डवानां प्रवृत्तिरुपनेतव्या, राज्य-
स्यार्धं प्रदास्यति किल । समानयतु भवानिदानीम् ।

द्रोणः — मा तावद् भोः !

(यैः?ये) कर्तुकामैश्छलनं भवद्भिः
संवत्सरैर्द्वादशभिर्न दृष्टाः ।

ते पञ्चरात्रेण मयोपनेया

वरं ह्यदत्तं विशंदाक्षरेण ॥ ४६ ॥

भीष्मः — पौत्र ! दुर्योधन ! अच्छलो धर्मः । वयमपि तावद-
स्मिन्नर्थे प्रीताः स्मः । पश्य पौत्र !

वर्षेण वा वर्षशतेन तेषां

त्वं पाण्डवानां कुरु संविभागम् ।

तस्मात् प्रतिज्ञां कुरु वीर ! सत्यां

सत्या प्रतिज्ञा हि सदा कुरूणाम् ॥ ४७ ॥

दुर्योधनः — एष एव मे निश्चयः ।

द्रोणः — (आत्मगतम्)

अद्य मे कार्यलोभेन हनूमत्त्वं गता स्पृहा ।

लङ्घयित्वाण्वं येन नष्टा सीता निवेदिता ॥ ४८ ॥

तत् कुतोनुखलु पाण्डवानां प्रवृत्तिरुपनेतव्या ।

(प्रविश्य)

भटः — जयतु महाराजः । विराटनगराद् दूतः प्राप्तः ।

सर्वे — शीघ्रं प्रवेश्यताम् ।

भटः — यदाज्ञापयथ । (निष्क्रान्तः)

(प्रविश्य)

दूतः — जयतु महाराजः ।

सर्वे — किमागतो विराटेश्वरः ।

भटः — विषादेनावृतो नोपगच्छति, यत्तत्सम्बन्धि सन्निकृष्टं
कीचकानां भ्रातृशतं,

रात्रौ छन्नेन केनापि बाहुभ्यामेव हिंसितम् ।
दृश्यते हि शरीराणामशस्त्रजनितो वधः ॥ ४९ ॥
इति ।

भीष्मः — कथमशस्त्रेणेति । *भो आचार्य ! अभ्युपगम्यतां
पञ्चरात्रम् ।

द्रोणः — किमर्थम् ।

भीष्मः —

भीमसेनस्य लीलैषा सुव्यक्तं बाहुशालिनः ।
योऽस्मिन् भ्रातृशते रोषः स तस्मिन् फलितः शते ॥ ५० ॥

द्रोणः — कथं भवान् जानाति ।

भीष्मः —

कथं पण्डित ! कूलेषु भ्रान्तानां बालचापलम् ।
नाभिजानन्ति वत्सानां शृङ्गस्थानानि गोवृषाः ॥ ५१ ॥

द्रोणः — गोवृषा इति । हन्त सिद्धं कार्यम् । †पुत्र ! दुर्योधन !
अस्तु पञ्चरात्रम् ।

दुर्योधनः — अथकिम् ।

द्रोणः — भोभो यज्ञमनुभवितुमागता राजानः ! शृण्वन्तुशृ-
ण्वन्तु भवन्तः । इहात्रभवान् कुरुराजो दुर्योधनः, न, न,
मातुलसहितः यदि पाण्डवानां प्रवृत्तिरुपनेतव्या, राज्य-
स्यार्धं प्रदास्यति किल । ननु पुत्र !

दुर्योधनः — अथकिम् ।

द्रोणः — एतद् द्विस्त्रिः सम्प्रधार्यताम् ।

शकुनिः — काले ज्ञास्यामि ।

* '(जनान्तिकम्)' इत्यपेक्षितम् । † '(प्रकाशम्)' इत्यपेक्षितम् ।

द्रोणः — ननु गाङ्गेय !

भीष्मः — (आत्मगतम्)

आचार्यस्य यदा हर्षो धैर्यमुत्क्रम्य सूचितः ।

शङ्के दुर्योधनेनैष वञ्च्यमानेन वञ्चितः ॥ ५२ ॥

(प्रकाशम्) पौत्र ! दुर्योधन ! अस्ति मम विराटेनाप्रकाशं
वैरम्, अथ भवतो यज्ञमनुभवितुमनागत इति ।
तस्मात् क्रियतां तस्य गोग्रहणम् । †ब्राह्मणार्जवबुद्धे !

धर्षिता रथशब्देन रोषमेष्यन्ति पाण्डवाः ।

अस्ति तेषां कृतज्ञत्वमिष्टं गोग्रहणे स्थितम् ॥ ५३ ॥

(प्रविश्य)

भटः — *सज्जाः खलु रथा वाहाः प्रवेशाभिमुखाय ते ।

दुर्योधनः —

एभिरेव रथैः शीघ्रं क्रियतां तस्य गोग्रहः ।

गदा यज्ञप्रशान्ता च पुनर्मे करमेष्यति ॥ ५४ ॥

द्रोणः —

तस्मान्मे रथमानयन्तु पुरुषाः,

शकुनिः —

हस्ती ममानीयतां,

कर्णः —

भारार्थं भृशमुद्यतैरिह हयैर्युक्तो रथः स्थाप्यताम् ।

भीष्मः —

बुद्धिर्मे त्वरते विराटनगरं गन्तुं धनुस्त्वर्यतां

सर्वे —

मुक्त्वा चापमिहैव तिष्ठतु भवानाज्ञाविधेया वयम् ॥ ५५ ॥

† '(जनान्तिकम्)' इत्यपेक्षितम् । * पयगन्धीद वाक्यं स्यात् ।

द्रोणः — पुत्र ! दुर्योधन ! आवां तव युद्धे पराक्रमं द्रष्टुमिच्छामः ।

दुर्योधनः — यदभिरुचितं भवते ।

द्रोणः — वत्स ! गान्धारराज ! अस्मिन् गोग्रहणे तव खलु
प्रथमरथः ।

शकुनिः — बाढम् । प्रथमः कल्पः ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

प्रथमोऽङ्कः ।

अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति वृद्धगोपालकः)

वृद्धगोपालकः --- (क) गावो मे अहीणवच्छा होन्तु । अवि-
हवा अ गोवजुवदीओ होन्तु । णो ळाआ विळाडो एक्क-
च्छत्तप्पुहुवीपदी होदु । महाळाअण्ण विळाडश्श वण्ण-
वड्डणगोप्पदाणाणिमित्तं इमण्णि णअळोववणवीहीए आ-
अन्तुं गोधणं षव्वे च किदमङ्गळमोदआ गोवदाळआ
दाळिआ अ दाव । एषु ज्जेष्ठं* गच्छिअ अणुभविण्णम् ।
(विलोक्य) किण्णुहु एषो वाअषो षुक्खळुक्खं आळुहिअ
षुक्खषाखाणिघट्टिअतुण्डं आदिच्चाहिमुहं विण्णळं वि-
ळवदि । षन्ती होदु षन्ती होदु अह्माणं गोधणण्ण अ ।
जाव एषु ज्जेष्ठं गच्छिअ गोवदाळआणं दाळिआणं वा-
हळामि । गोमित्तअ ! गोमित्तअ !

(क) गावो मेऽहीनवत्सा भवन्तु । अविधवाश्च गोपयुवतयो भवन्तु । अस्माकं
राजा विराट एकच्छत्रपृथिवीपतिर्भवतु । महाराजस्य विराटस्य वर्षवर्धनगोप्रदाननिमि-
त्तमस्यां नगरोपवनवीथ्यामाथान्तु गोधनं सर्वे च कृतमङ्गलमोदका गोपदारका दारि-
काश्च तावत् । एषु ज्यैष्ठ्यं गत्वानुभविष्यामि । किंनुखल्वेष वायसः शुष्कवृक्षमारुह्य
शुष्कशाखानिघट्टितातुण्डमादित्याभिमुखं विस्वरं विलपति । शान्तिर्भवतु शान्तिर्भवतु
अस्माकं गोधनस्य च । यावदेषु ज्यैष्ठ्यं गत्वा गोपदारकाणां दारिकाणां व्याहरामि ।
गोमित्रक ! गोमित्रक !

---

* 'ज्जेष्ठ' इति स्यात् ।

(प्रविश्य)

गोमित्रकः — (क) मातुळ ! वन्दामि ।

वृद्धगोपालकः — (ख) षन्ती होदु षन्ती होदु अह्माअं गोधणष अ ।
अळे गोमित्तअ ! महाळाजषष विळाडशश वषषवड्डण-
गोप्पदाणणिमित्तं इमषिष णअळोववणवीहीए आअन्तुं
गोधणं षव्वे च किदमङ्गळमोदआ गोवदाळआ दाळि-
आ अ । अळे गोमित्तअ ! गोवदाळआणं दाळिआणं
वाहळ ।

गोमित्रकः — (ग) जं मादुळो आणवेदि । गोळक्खिणिए !
धिदपिण्ड ! षामिणि ! वषभदत्त ! कुम्भदत्त ! महिषदत्त !
आअच्छहआअच्छह सिग्घं ।

(ततः प्रविशन्ति सर्वे)

सर्वे — (घ) मादुळ ! वन्दामो ।

वृद्धगोपालकः — (ङ) षन्ती होदु षन्ती होदु अह्माणं गोव-

(क) मातुळ ! वन्दे ।

(ख) शान्तिर्भवतु शान्तिर्भवतु अस्माकं गोधनस्य च । अरे गोमित्रक ! महारा-
जस्य विराटस्य वर्षवर्धनगोप्रदाननिमित्तमस्यां नगरोपवनवीथ्यामायान्तु गोधनं सर्वे च
कृतमङ्गलमोदका गोपदारका दारिकाश्च । अरे गोमित्रक ! गोपदारकाणां दारिकाणां
व्याहर ।

(ग) यन्मातुळ आज्ञापयति । गोरक्षिणिके ! धृतपिण्ड ! स्वामिनि ! वृषभदत्त !
कुम्भदत्त ! महिषदत्त ! आगच्छतागच्छत शीघ्रम् ।

(घ) मातुळ ! वन्दामहे ।

(ङ) शान्तिर्भवतु शान्तिर्भवतु अस्माकं गोपदारकाणां दारिकाणां च । महाराजस्य

दाळआणं दाळिआणं (अ) । महाळाअष्ष विळाडष्ष वष्ष-
वड्डुणगोप्पदाणणिमित्तं इमण्षिं णअळोववणवीहीए
आअन्तुं गोधणं । तत्तअं वेळं गाअन्तो णच्चन्तो होम ।

सर्वे — (क) जं मादुळो आणवेदि । (सर्वे नृत्यन्ति)

वृद्धगोपालकः — (ख) हीही सुड्डु णच्चिदम्, सुड्डु गाइदं ।
जाव अहं पि णच्चेमि ।

सर्वे — (ग) हाहा मादुळ ! अदिमहन्तं ळेणुं उप्पदिदो ।

वृद्धगोपालकः — (घ) ण हु ळेणुं एव्व, षंक्खुदुन्दुभिघोषं ।
उप्पदिदो ।

सर्वे — (ङ) दिवाचन्दप्पभापण्डुळजोह्लाव(गु)ण्ठिदो सुदमण्डळं
षुय्यो अत्थि अ णत्थि अ ।

गोमित्रकः — (च) हाहा मादुळ ! एदे के वि मणुष्षा दहि-
पिण्डपण्डरेहि छत्तेहि घोडअषअडिअं आळुहिअ षव्वं
घोषुं विद्ववन्ति चोळा ।

धिराटस्य वर्षवर्धनगोप्रदाननिमित्तमस्यां नगरोपवनवीथ्यामायातु गोधनम् । तावतीं
वेलां गायन्तो नृत्यन्तो भवामः ।

(क) यन्मातुल आज्ञापयति ।

(ख) हीही सुष्ठु नर्तितं, सुष्ठु गीतं, यावदहमपि नृत्यामि ।

(ग) हाहा मातुल ! अतिमहान् रेणुरुत्पतितः ।

(घ) न खलु रेणुरेव, शङ्खदुन्दुभिघोष उत्पतितः ।

(ङ) दिवाचन्द्रप्रभापाण्डुरज्योत्स्नावगुण्ठितः शतमण्डलः सूर्योऽस्ति च नास्ति च ।

(च) हाहा मातुल ! एते केऽपि मनुष्या दधिपिण्डपाण्डरैश्छत्रैर्घोटकशकटिकामा-
रुह्य सर्वे घोषं विद्ववन्ति चोराः ।

वृद्धगोपालकः — (क) हीही षरषंपादा उट्टिदा । दारआ !
दाळिआ! षिग्घं पक्कणं पविषह ।

सर्वे — (ख) जं मादुळो आणवेदि । (निष्क्रान्ताः)

वृद्धगोपालकः — (ग) हाहा चिट्टहचिट्टह । पहरहपहरह । गल्लह-
गल्लह । इमं वुत्तन्तं महाळाअविळाडशश णिवेदइष्णामो ।
(निष्क्रान्तः)

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति भटः)

भटः — भोभो निवेद्यतांनिवेद्यतां महाराजाय विराटेश्वराय—

एता हि दस्युकर्मप्रच्छन्नविक्रमैर्धार्तराष्ट्रैर्हियन्ते गाव
इति । तत्र हि ,

द्रुतैश्च वत्सैर्व्यथितैश्च गोगणै-

निरीक्षणत्रस्तमुखैश्च गोवृषैः ।

कृतार्तनादाकुलितं समन्ततो

गवां कुलं शोच्यमिहाकुलाकुलम् ॥ १ ॥

इति ।

(नेपथ्ये)

किं धार्तराष्ट्रैरिति ।

भटः — आर्य ! अथकिम् ।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः — सदृशमेतद् भ्रातृजनेष्वपि द्रोहिणाम् ।

(क) हीही शरसंपाता उत्थिताः । दारकाः ! दारिकाः ! शीघ्रं पक्कणं प्रविशत ।

(ख) यन्मातुल आज्ञापयति ।

(ग) हाहा तिष्ठतातिष्ठत । प्रहरतप्रहरत । गृहीतगृहीत । इमं वृत्तान्तं महाराज-
विराटाय निवेदयिष्णामः ।

सज्जैश्चापैर्बद्धगोधाङ्गुलित्रा
 वर्मच्छन्नाः कल्पितस्यन्दनस्थाः ।
 वीर्योत्सिक्ता युद्धसज्जाः कृतास्त्रा
 राज्ञो वैरं गोषु निर्यातयन्ति ॥ २ ॥

जयसेन ! जन्मनक्षत्रक्रियाव्यापृतस्य महाराजस्य ता-
 वदकालनिवेदनं मन्युमुत्पादयति । तस्मात् पुण्याहाव-
 साने निवेदयिष्ये ।

भटः — आर्य ! अतिपाति कार्यमिदं, शीघ्रं निवेद्यताम् ।

काञ्चुकीयः — इदं निवेद्यते ।

(ततः प्रविशति राजा)

राजा —

मा तावद् व्यथितविकीर्णबालवत्सा
 गावो मे रथरवशङ्कया ह्रियन्ते ।
 पीनांसश्चलवलयः सचन्दनार्द्रो
 निर्लज्जो मम च करः कराणि* भुङ्क्ते ॥ ३ ॥

जयसेन ! जयसेन !

(प्रविश्य)

भटः — जयतुजयतु महाराजः ।

राजा — अलं महाराजशब्देन । अवधूतं मे क्षत्रियत्वम् ।
 उच्यतां रणविस्तरः ।

* कराणि अन्नविशेषान् । ' भिस्ता स्त्री दीदिविर्न षण् । पुत्रपुसकथोश्चोरं करमाहार्यमित्यपि'
 इति वैजयन्ती ।

भटः — न विस्तरार्हाणि विप्रियाणि । एष समासः,
एकवर्णेषु गात्रेषु गवां स्यन्दनरेणुना ।
कशापातेषु दृश्यन्ते नानावर्णविभक्तयः ॥ ४ ॥

राजा — तेन हि,
धनुरूपनय शीघ्रं कल्प्यतां स्यन्दनो मे
मम गतिमनुयातुच्छन्दतो यस्य भक्तिः ।
रणशिरसि गवार्थे नास्ति मोघः प्रयत्नो
निधनमपि यशः स्यान्मोक्षयि(त्वा) तु धर्मः ॥ ५ ॥

भटः — यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः)

राजा — भोः ! किञ्चुखलु दुर्योधनस्य मामन्तरेण वैरम् । आ
यज्ञमनुभवितुमनागत इति । कथमनुभवामि । कीच-
कानां विनाशेन वयमुच्चीतसन्तापाः संवृत्ताः । अथवा
परोक्षमपि पाण्डवानां स्निग्ध इति सर्वथा योद्धव्यम् ।
हस्तिनपुरनिवासाच्छीलज्ञो भगवान् दुर्योधनस्य । अथवा,
कामं दुर्योधनस्यैष न दोषमभिधास्यति ।
अर्थित्वादपरिश्रान्तः पृच्छत्येव हि कार्यवान् ॥ ६ ॥

कोऽत्र ।

(प्रविश्य)

भटः — जयतु महाराजः ।

राजा — भगवांस्तावदाहूयताम् ।

भटः — यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति भगवान्)

भगवान् — (सर्वतो विलोक्य) भोः ! किञ्चुखल्विदम् ।

गजेन्द्राः कल्प्यन्ते तुरगपतयो वर्मरचिताः

रथाः सानूकर्षाः* कृतपरिकरा योधपुरुषाः ।

समुद्योगं दृष्ट्वा भयमननुभूतं स्पृशति मां

‡न खल्वात्मन्यस्तं कृतमतिरहं ते तु चपलाः ॥ ७ ॥

राजा — जयतु भगवान् जयतु । विराटो भगवन् ! अभिवादये ।

भगवान् — स्वस्ति ।

विराटः — भगवन् ! एतदासनमास्थताम् ।

भगवान् — (उपविश्य) भो राजन् !

उद्योगः प्रस्तुतः कस्माच्छीर्णं सन्तोषमिच्छति ।

पीडयिष्यति सोत्सेकान् पीडितान् मोक्षयिष्यति ॥ ८ ॥

राजा — भगवन् ! गोग्रहणादवमानितोऽस्मि ।

भगवान् — केन कारणेन ।

राजा — धार्तराष्ट्रैः ।

भगवान् — (आत्मगतम्) भोः कष्टम्,

एकोदकत्वं खलु नाम लोके

मनस्विनां कम्पयते मनांसि ।

वैरप्रियैस्तैर्हि कृतेऽपराधे

यत्सत्यमस्माभिरिवापराद्धम् ॥ ९ ॥

* अनुकर्षो रथस्याधोधरणदारु तेन सहिताः । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (६. ३. ११२) इति दीर्घः ।

‡ न खल्वात्मविषयकं मे किञ्चिद् भयं, यतोऽहमचपलबुद्धिः । ते तु मम भ्रातरश्चपला युद्ध-
कण्डूल्भ्वात् कदाचिद् युद्धसंरम्भेण स्वात्मानं प्रकाशयेयुरिति तदाश्रयं मे भयमस्तीति भावः ।

विराटः — भगवन् ! किमिदानीं विचार्यते ।

भगवान् — न खलु किञ्चित् । तेषामुत्सुकः ।

राजा — अद्यप्रभृति निभृता भविष्यन्ति । यदि शक्तोऽपि
युधिष्ठिरो मर्षयति, अहं न मर्षयामि ।

भगवान् — (आत्मगतम्)

अद्येदानीं पर्णशय्या (च) भूमौ

राज्यभ्रंशो द्रौपदीधर्षणं वा ।

वेषान्यत्वं संश्रितानां निवासः

सर्वं श्लाघ्यं यत् क्षमा ज्ञायते मे ॥ १० ॥

(प्रविश्य)

भटः — जयतु महाराजः ।

राजा — अथ किं चेष्टते दुर्योधनः ।

भटः — न खलु दुर्योधन एव, पृथिव्यां राजानः सर्वे प्राप्ताः ।

द्रोणश्च भीष्मश्च जयद्रथश्च

शल्योऽङ्गराजः शकुनिः कृपश्च ।

तेषां रथोत्कम्पचलत्पताकै-

र्भन्ना ध्वजैरेव वयं न बाणैः ॥ ११ ॥

राजा — (उत्थाय कृताञ्जलिः) कथं तत्रभवान् गाङ्गेयोऽपि प्राप्तः ।

भगवान् — साधु धर्षितेनापि नातिक्रान्तः समुदाचारः ।

[[आत्मगतम्]] भोः,

किमर्थं खलु सम्प्राप्तः कुरूणां गुरुरुत्तमः ।

शङ्के तीर्णा प्रतिज्ञेति स्मारणं क्रियते मम ॥ १२ ॥

* (प्रकाशम्)

राजा — कोऽत्र ।

(प्रविश्य)

भटः — जयतु महाराजः ।

विराटः — सूतस्तावदाह्वयताम् ।

भटः — यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः)

(प्रविश्य)

सूतः — जयत्वायुष्मान् ।

विराटः —

रथमानय शीघ्रं मे श्लाघ्यः प्राप्तो रणातिथिः ।

तोषयिष्ये शरैर्भीष्मं जेष्यामीत्यमनोरथः ॥ १३ ॥

सूतः — यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । आयुष्मन् !

रिपूणां सैन्यभेदेषु यस्ते परिचितो रथः ।

रथचर्यां बहिष्कर्तुं तमास्थायोत्तरो गतः ॥ १४ ॥

विराटः — कथं निर्यातः कुमारः ।

भगवान् — भो राजन् ! संवार्यतां संवार्यतां कुमारः ।

अगणितगुणदोषो युद्धतीक्ष्णश्च बाल्या-

न्न च दहति न कश्चित् सन्निकृष्टो रणामिः ।

अथच परिहरन्ते धार्तराष्ट्रा न किञ्चि-

न्न खलु परिभवात् ते युद्धदोषान् ब्रवीमि ॥ १५ ॥

राजा — तेन हि शीघ्रमन्यो रथः कल्पयताम् ।

सूतः — यदाज्ञापयत्यायुष्मान् ।

राजा — अथवा एहि तावत् ।

सूतः — आयुष्मन् ! अयमास्मि ।

* अत्र कतिपयवाक्यभ्रंश इव भाति ।

राजा —

त्वमिदानीं कुमारस्य किं न वाहितवान् रथम् ।

अनुज्ञातोऽसि किं तेन न राज्ञां सारथिर्भवान् ॥ १६ ॥

सूतः — प्रसीदत्वायुष्मान् । रथं (सं?) कल्पयित्वा तु सूतसमुद्रा-

चारेणोपस्थितः खल्वहम् । कुमारेण,

किन्तु तत्परिहासार्थं किन्तु तत्रास्ति कौशलम् ।

मामतिक्रम्य सारथ्ये विनियुक्ता बृहन्नला ॥ १७ ॥

भगवान् — राजन्! अलमलं सम्भ्रमेण ।

यदि स्वचक्रोद्धतरेणुदुर्दिनं

रथं समास्थाय गता बृहन्नला ।

परान् क्षणैर्नेमिरवैर्निवारयन्

विनापि बाणान् रथ एव जेष्यति ॥ १८ ॥

राजा — तेन हि शीघ्रमन्यो रथः कल्प्यताम् ।

सूतः — यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (निष्क्रान्तः)

(प्रविश्य)

भटः — भग्नः खलु कुमारस्य रथः ।

राजा — कथं भग्नो नाम ।

भटः — श्रोतुमर्हति महाराजः ।

बहुभिः समराभिज्ञैराच्छिन्नोऽश्वपथः परैः ।

भग्नो (वा)हनलोभेन श्मशानाभिमुखो रथः ॥ १९ ॥

भगवान् — (आत्मगतम्) आः अत्र खलु गाण्डीवम् । (प्रकाशम्)

भो राजन्!

निमित्तं किञ्चिदुत्पन्नं श्मशानाभिमुखे रथे ।

धार्तराष्ट्राः स्थिता यत्र श्मशानं तद् भविष्यति ॥ २० ॥

राजा — भगवन् ! अकाले स्वस्थवाक्यं मन्युमुत्पादयति ।

भगवान् — अलं मन्युना । कदाचिदनृतं नोक्तपूर्वम् ।

राजा — आ अस्त्येतत् । गच्छ भूयो ज्ञायतां वृत्तान्तः ।

भटः — यदाज्ञापयति(आयुष्मान् ? महाराजः) । (निष्क्रान्तः)

राजा —

को नु खल्वेष सहसा कम्पयन्निव मेदिनीम् ।

(*गदिस्रोत इवाविद्धो ?) क्षणात् संवर्तते ध्वनिः ॥ २१ ॥

ज्ञायतां शब्दः ।

(प्रविश्य)

भटः — जयतु महाराजः । श्मशानान्मुहूर्तविश्रान्ततुरगेण कुमारेण तु ।

भगवान् — एष मामनृतथादिनं न कुर्यात् ।

भटः —

कृता नीला नागाः शरशतनिपातेन कपिला

हयो वा योधो वा न वहति न कश्चिच्छरशतम् ।

शरैः स्तम्भीभूताः शरपरिकराः स्यन्दनवराः

शरैश्छन्ना मार्गाः स्रवति ॥ धनुरुग्रां शरनदीम् ॥ २२ ॥

भगवान् — (आत्मगतम्)

* 'स्यदि स्रोत इवाविद्धम्' इति स्यात् । ॥ अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र स्रवतिः ।

एतदक्षयतूणीत्वं येन शक्रस्य खाण्डवे ।

यावत्स्यः पतिता धारास्तावन्तः प्रेषिताः शराः ॥ २३ ॥

राजा — अथ परोष्विदानीं को वृत्तान्तः ।

भट्टः — अप्रत्यक्षं हि तत्र मे । प्रवृत्तिपुरुषाः कथयन्ति—

धनुर्घोषं द्रोणस्तदिदमिति बुद्ध्वा प्रतिगतः

स्वजे बाणं दृष्ट्वा कृतमिति न भीष्मः प्रहरति ।

शरैर्भग्नः कर्णः किमिदमिति चान्ये नृपतयो

भयेऽप्येको बाल्यान्न भयमभिमन्युर्गणयति ॥ २४ ॥

भगवान् — कथमभिमन्युः प्राप्तः । भो राजन्!

युध्यते यदि सौभद्रस्तेजोभिर्विशयोर्द्वयोः ।

सारथिः प्रेष्यतामन्यो विक्रुवात्र बृहन्नला ॥ २५ ॥

राजा — मा मा भवानेवम् ।

भीष्मं रामशरैरभिन्नकवचं द्रोणं च मन्त्रायुधं

कृत्वा कर्णजयद्रथौ च विमुखौ शेषांश्च तांस्तान् नृपान् ।

सौभद्रं स्वशरैर्न धर्षयति किं भीतः पितुः प्रत्ययात्

संसृष्टोऽपि वयस्यभावसदृशं तुल्यं वयो रक्षति ॥ २६ ॥

भट्टः — एष खलु कुमारस्य रथः,

आलम्बितो भ्रमति धावति तेन मुक्तो

न प्राप्य धर्षयति नेच्छति विप्रकर्तुं (ः?म्) ।

आसन्नभूमिचपलः परिवर्तमानो

योग्योपदेशमिव तस्य रथः करोति ॥ २७ ॥

राजा — गच्छ । भूयो ज्ञायतां वृत्तान्तः ।

भटः — यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु महाराजः । जयतु विराटेश्वरः । प्रियं निवेदये महाराजाय । अवजितं गोग्रहणम् । अपयाता धार्तराष्ट्राः ।

भगवान् — दिष्ट्या भवान् वर्धते ।

राजा — न न । भगवतो वृद्धिरेषा । अथ कुमार इदानीं क्व ।

भटः — दृष्टपरिस्पन्दानां योधपुरुषाणां कर्माणि पुस्तकमारोपयति कुमारः ।

राजा — अहो श्लाघनीयव्यापारः खल्वयं कुमारः ।

ताडितस्य हि योधस्य श्लाघनीयेन कर्मणा ।

अकालान्तरिता पूजा नाशयत्येव वेदनाम् ॥ २८ ॥

अथ बृहन्नलेदानीं क्व ।

भटः — प्रियनिवेदनार्थमभ्यन्तरं प्रविष्टा ।

राजा — बृहन्नला तावदाहूयताम् ।

भटः — यदाज्ञापयति महाराजः ।

(ततः प्रविशति बृहन्नला)

बृहन्नला — (निरूप्य सविमर्शम्)

गाण्डीवेन मुहूर्तमाततगुणेनासीत् प्रतिस्पर्धितं

बाणानां परिवर्तनेष्वत्रिशदा मुष्टिर्न मे संहता ।

गोधास्थानगता न चास्ति पटुता स्थाने हतं सौष्ठवं

स्त्रीभावाच्छिथिलीकृतः परिचयादात्मा तु पश्चात् स्मृतः ॥

मया हि,

अनेन वेषेण नरेन्द्रमध्ये
 लज्जायमानेन धनुर्विकृष्टम् ।
 यात्रा तु तावच्छरदुर्दिनेषु
 शीघ्रं निमग्नः कलुषश्च रेणुः ॥ ३० ॥
 भोः !

जित्वापि गां विजयमप्युपलभ्य राज्ञो
 नैवास्ति मे जयगतो मनसि प्रहर्षः ।
 दुःशासनं समरमूर्धानि सन्निगृह्य
 बद्ध्वा यदद्य न विराटपुरं प्रविष्टः ॥ ३१ ॥

उत्तराप्रीतिदत्तालङ्कारेणालङ्कृतो व्रीळित इवास्मि राजा-
 नं द्रष्टुम् । तस्माद् विराटेश्वरं पश्यामि । अये ! अय-
 मार्यो युधिष्ठिरः,

सयौवनः श्रेष्ठतपोवने रतो
 नरेश्वरो ब्राह्मणवृत्तमाश्रितः ।
 विमुक्तराज्योऽप्यभिवर्धितः श्रिया
 त्रिदण्डधारी न च दण्डधारकः ॥ ३२ ॥

(उपगम्य) भगवन् ! अभिवादये ।

भगवान् — स्वस्ति ।

बृहन्नला — (क) जेदु भट्टा ।

राजा —

अकारणं रूपमकारणं कुलं
 महत्सु नीचेषु च कर्म शोभते ।

इदं हि रूपं परिभूतपूर्वकं

तदेव भूयो बहुमानमागतम् ॥ ३३ ॥

बृहन्नले ! परिश्रान्तामपि भवतीं भूयः परिश्रमायिष्ये
उच्यतां रणविस्तरः ।

बृहन्नला — (क) सुणादु भट्टा ।

राजा — ऊर्जितं कर्म । संस्कृतमभिधीयताम् ।

बृहन्नला — श्रोतुमर्हति महाराजः ।

(प्रविश्य)

भट्टः — जयतु महाराजः ।

राजा —

अपूर्वं इव ते हर्षो ब्रूहि केनापि विस्मितः ।

भट्टः —

अश्रद्धेयं प्रियं प्राप्तं सौभद्रो ग्रहणं गतः ॥ ३४ ॥

बृहन्नला — कथं गृहीतः । (आत्मगतम्)

तुलितबलमिदं मयाद्य सैन्यं

परिगणितं च रणेऽद्य मे स दृष्टः ।

सदृश इह तु तेन नास्ति कश्चित्

क इह भवेन्नितेपु कीचकेपु ॥ ३५ ॥

भगवान् — बृहन्नले ! किमेतत् ।

बृहन्नला — भगवन् !

न जाने तस्य जेतारं बलवाञ्छितस्तु सः ।

पितॄणां आग्यदोषेण प्राप्नुयादपि धर्षणम् ॥ ३६ ॥

(क) शृणोतु सर्वा ।

राजा — कथमिदानीं गृहीतः ।

भटः—

रथमासाद्य निःशङ्कं बाहुभ्यामवतारितः ।

राजा — केन ।

भटः —

यः किलैष नरेन्द्रेण विनियुक्तो महानसे ॥ ३७ ॥

बृहन्नला — (अपवर्ध) एवमार्यभीमेन परिष्वक्तः, न गृहीतः ।

दूरस्था दर्शनादेव वयं सन्तोषमागताः ।

पुत्रस्नेहस्तु निर्विष्टो येन सुव्यक्तकारिणा ॥ ३८ ॥

राजा — तेन सत्कृत्य प्रवेश्यतामभिमन्युः ।

भगवान् — भो राजन् ! वृष्णिपाण्डवनाथस्याभिमन्योः पूजां

भयादिति लोको ज्ञास्यति । तद्वधधीरणमस्य न्याय्यम् ।

राजा — नावधीरणमर्हति यादवीपुत्रः । कुतः,

पुत्रो ह्येष युधिष्ठिरस्य तु वयस्तुल्यं हि नः सूनुना

सम्बन्धो द्रुपदेन नः कुलगतो नप्ता हि तस्माद् भवेत् ।

जामातृत्वमदूरतोऽपि च भवेत् कन्यापितृत्वं हि नः

पूजार्होऽप्यतिथिर्भवेत् स्वविभवैरिष्टा हि नः पाण्डवाः ॥ ३९ ॥

भगवान् — एवमेतत् । वक्तव्यं परिहर्तव्यं च ।

राजा — अथ केनायं प्रवेशयितव्यः ।

भगवान् — बृहन्नलया प्रवेशयितव्यः ।

राजा — बृहन्नले ! प्रवेश्यतामभिमन्युः ।

बृहन्नला — यदाज्ञापयति महाराजः । (आत्मगतम्) चिरम्य स्व-

ल्वाकाङ्क्षितोऽयं नियोगो लब्धः ।

भगवान् — (आत्मगतम्)

अघेदानीं यातु सन्दर्शनं वा
 शून्ये दृष्ट्वा गाढमालिङ्गनं वा ।
 स्वैरं तावद् यातुमुद्घाष्यतां वा
 मत्प्रत्यक्षं लज्जते ह्येष पुत्रम् ॥ ४० ॥

राजा — पश्यतु भवान् कुमारस्य कर्म ।
 नृपा भीष्मादयो भग्नाः सौभद्रो ग्रहणं गतः ।
 उत्तरेणाद्य संक्षेपादर्थतः पृथिवी जिता ॥ ४१ ॥

(ततः प्रविशति भीमसेनः)

भीमसेनः —

आदीपिते जतुगृहे स्वभुजावसक्ता
 मद्भ्रातरश्च जननी च मयोपनीताः ।
 सौभद्रमेकमवतार्य रथात्तु बालं
 तं च श्रमं प्रथममद्य समं हि मन्ये ॥ ४२ ॥
 इत इतः कुमारः ।

(ततः प्रविशत्यभिमन्युः)

अभिमन्युः — भोः ! को नु खल्वेषः ,
 विशालवक्षास्तनिमार्जितोदरः
 स्थिरोन्नतांसोरुमहान् कटीकृशः ।
 इहाहतो येन भुजैकयन्त्रितो
 बलाधिकेनापि न चास्मि पीडितः ॥ ४३ ॥

बृहन्नला — इत इतः कुमारः ।

अभिमन्युः — अये अयमपरः कः,

अयुज्यमानैः प्रमदाविभूषणैः
करेणुशोभाभिरिवार्षितो गजः ।

लघुश्च वेपेण महान्निवौजसा
विभात्युमावेषमिवाश्रितो हरः ॥ ४४ ॥

बृहन्नला — (अपवार्य) इममिहान्यता किमिदानीमार्येण कृतम् ।

अवजित इति तावद् दूषितः पूर्वयुद्धे
दयितसुतवियुक्ता शोचनीया सुभद्रा ।
जित इति पुनरेनं *रुष्यते वासुभद्रो
भवतु बहु किमुक्त्वा दूषितो हस्तसारः ॥ ४५ ॥

भीमसेनः — अर्जुन !

बृहन्नला — अथकिमथकिमर्जुनपुत्रोऽयम् ।

भीमसेनः — (अपवार्य)

जानाम्येतान् निग्रहादस्य दोषान्
को वा पुत्रं मर्षयेच्छत्रुहस्ते ।
इष्टापत्त्या किन्तु दुःखे हि मग्ना
पश्यत्वेनं द्रौपदीत्याहतोऽयम् ॥ ४६ ॥

बृहन्नला — (अपवार्य) आर्ष ! अभिभाषणकौतूहलं मे महत् ।

वाचालयत्येनमार्यः ।

भीमसेनः — बाढम् । अभिमन्यो !

अभिमन्युः — अभिमन्युर्नाम ।

भीमसेनः — रुष्यत्येष मया । त्वमेवैनमभिभाषय ।

बृहन्नला — अभिमन्यो !

* रुष्यत इति कर्मवद्भावादात्मनेपदं स्यात् । महाकविप्रामाण्यात् स्वरितेत्त्वं वा कलयम् ।

अभिमन्युः — कथं कथम् । अभिमन्युर्नामाहम् । भोः !

नीचैरप्यभिभाष्यन्ते नामभिः क्षत्रियान्वयाः ।

इहायं समुदाचारो ग्रहणं परिभूयते ॥ ४७ ॥

बृहन्नला — अभिमन्यो ! सुखमास्ते ते जननी ।

अभिमन्युः — कथं कथम् । जननी नाम ।

किं भवान् धर्मराजो मे भीमसेनो धनञ्जयः ।

यन्मां पितृवदाक्रम्य *स्त्रीगतां पृच्छसे कथाम् ॥ ४८ ॥

बृहन्नला — अभिमन्यो ! अपि कुशली देवकीपुत्रः केशवः ।

अभिमन्युः — कथं तत्रभवन्तमपि नाम्ना । अथकिम् अथ-

किम् । कुशली भवता संसृष्टः ।

(उभौ परस्परमवलोकयतः)

अभिमन्युः — कथमिदानीं सावज्ञमिव मां हस्यते ।

बृहन्नला — न खलु किञ्चित् ।

पार्थं पितरमुद्दिश्य मातुलं च जनार्दनम् ।

तरुणस्य कृतास्त्रस्य युक्तो युद्धपराजयः ॥ ४९ ॥

अभिमन्युः —

अलमात्मस्तवं कर्तुं नास्माकमुचितं कुले ।

हतेषु हि शरान् पश्य नाम नान्यद् भविष्यति ॥ ५० ॥

बृहन्नला — (आत्मगतम्) सस्यगाह कुमारः ।

सर(थ)तुरगदृप्तना(ग)यौधे

शरनिपुणेन न कश्चिदप्यविद्धः ।

अयमपि च परिक्षतो भवेयं

यदि न मया परिवर्तितो रथः स्यात् ॥ ५१ ॥

* 'पृच्छसि स्त्रीगतां कथाम्' इति तु पाठकरण पाणिनीयानां ह्यम् ।

(प्रकाशम्) एवं वाक्यशौण्डीर्यम् । किमर्थं तेन पदातिना
गृहीतः ।

अभिमन्युः—

अशस्त्रो मामभिगतस्ततोऽस्मि ग्रहणं गतः ।

न्यस्तशस्त्रं हि को हन्यादर्जुनं पितरं स्मरन् ॥ ५२ ॥

भीमसेनः—

धन्यः खल्वर्जुनो येन प्रत्यक्षमुभयं श्रुतम् ।

पुत्रस्य च पितुः श्लाघ्यं सद्भामेषु पराक्रमः ॥ ५३ ॥

राजा— त्वर्यतां त्वर्यतामभिमन्युः ।

बृहन्नला— इत इतः कुमारः । एष महाराजः । उपसर्पतु
कुमारः ।

अभिमन्युः— आः कस्य महाराजः ।

बृहन्नला— न न । ब्राह्मणेन सहास्ते ।

अभिमन्युः— ब्राह्मणेनेति । भगवन् ! अभिवादये ।

भगवान्— एह्येहि वत्स !

शौण्डीर्यं धृतिविनयं दयां स्वपक्षे

माधुर्यं धनुषि जयं पराक्रमं च ।

एकस्मिन् पितरि गुणानवाप्नुहि त्वं

शेषाणां यदपि च रोचते चतुर्णाम् ॥ ५४ ॥

राजा— एह्येहि पुत्र ! । कथं न मामभिवादयसि । अहो

उत्सिक्तः खल्वयं क्षत्रियकुमारः । अहमस्य दर्पप्रशमनं

करोमि । अथ केनायं गृहीतः ।

भीमसेनः— महाराज ! मया ।

अभिमन्युः — अशस्त्रेणेत्यभिधीयताम् ।

भीमसेनः — शान्तं शान्तं पापम् ।

सहजौ मे प्रहरणं भुजौ पीनांसकोमलौ ।

तावाश्रित्य प्रयुध्येयं दुर्बलैर्गृह्यते धनुः ॥ ५५ ॥

अभिमन्युः — मा तावद् भोः !

बाहुरक्षौहिणी यस्य निर्व्याजो यस्य विक्रमः ।

किं भवान् मध्यमस्तातस्तस्थैतत् सदृशं वचः ॥ ५६ ॥

भगवान् — पुत्र ! कोऽयं मध्यमो नाम ।

अभिमन्युः — श्रूयताम् । नन्दनुत्तरा वयं ब्राह्मणेषु, साध्वन्यो
ब्रूयात् ।

राजा — भवतु भवतु । मद्बचनात् पुत्र ! कोऽयं मध्यमो नाम ।

अभिमन्युः — श्रूयताम् । येन,

तु(ल)यित्वा जरासन्धं कण्ठश्लिष्टेन बाहुना ।

असह्यकर्म तत् कृत्वा नीतः कृष्णोऽतदर्हताम् ॥ ५७ ॥

राजा —

न ते क्षेपेण रुष्यामि रुष्यता भवता रमे ।

किमुक्त्वा नापराद्धोऽहं कथं तिष्ठति यात्विति ॥ ५८ ॥

अभिमन्युः — यद्यहमनुग्राह्यः,

पादयोः समुदाचारः क्रियतां निग्रहोचितः ।

बाहुभ्यामाहतं भीमो बाहुभ्यामेव नेष्यति ॥ ५९ ॥

(ततः प्रविशन्नुत्तरः)

उत्तरः —

मिथ्याप्रशंसा खलु नाम कष्टा येषां तु मिथ्यावचनेषु भक्तिः ।

अहं हि युद्धाश्रयमुच्यमानो वाचानुवर्ती हृदयेन लज्जे ॥ ६० ॥

(उपसृत्य) भगवन्! अभिवादये ।

भगवान्— स्वस्ति ।

उत्तरः— तात! अभिवादये ।

राजा— एह्येहि पुत्र! आयुष्मान् भव । पुत्र! पूजिताः कृतक-
र्माणो योधपुरुषाः ।

उत्तरः— पूजिताः । पूज्यतमस्य क्रियतां पूजा ।

राजा— पुत्र! कस्मै ।

उत्तरः— इहात्रभवते धनञ्जयाय ।

राजा— कथं धनञ्जयायेति ।

उत्तरः— अथकिम् । अत्रभवता,

श्मशानाद्धनुरादाय तूणी चाक्षयसायके ।

नृपा भीष्मादयो भग्ना वयं च परिरक्षिताः ॥ ६१ ॥

बृहन्नला— प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः ।

अयं बाल्यात्तु सम्भ्रान्तो न वेत्ति प्रहरन्नपि ।

कृत्स्नं कर्म स्वयं कृत्वा परस्येत्यवगच्छति ॥ ६२ ॥

उत्तरः— व्यपनयतु भवाञ्छङ्काम् । इदमाख्यास्यते,

प्रकोष्ठान्तरसङ्घुढं गाण्डीवज्याहतं किणम् ।

यत्तद् द्वादशवर्षान्ते नैव याति सवर्णताम् ॥ ६३ ॥

बृहन्नला—

एतन्मे पारिहार्याणां व्यावर्तनकृतं किणम् ।

सन्निरोधविव(र्णं वा?र्णत्वा)द् गोधास्थानमिहागतम् ॥ ६४ ॥

राजा— पश्यामस्तावत् ।

बृहन्नला—

रुद्रबाणावलीढाङ्गो यद्यहं भारतोऽर्जुनः ।

अव्यक्तं भीमसेनोऽयमयं राजा युधिष्ठिरः ॥ ६५ ॥

राजा — भो धर्मराज! वृकोदर! धनञ्जय! कथं न मां विश्वसिथ । भवतु भवतु प्राप्तकाले । बृहन्नले! प्रविश त्वमभ्यन्तरम् ।

बृहन्नला — यदाज्ञापयति महाराजः ।

भगवान् — अर्जुन! नखलु नखलु प्रवेष्टव्यम् । तीर्णप्रतिज्ञा वयम् ।

अर्जुनः — यदाज्ञापयत्यार्यः ।

राजा —

शूराणां सत्यमन्धानां प्रतिज्ञां परिरक्षताम् ।

पाण्डवानां निवासेन कुलं मे नष्टकल्मषम् ॥ ६६ ॥

अभिमन्युः — इहात्रभवन्तो मे पितरः । तेन खलु,
न रुष्यन्ति मया क्षिप्ता हसन्तश्च क्षिपन्ति माम् ।
दिष्ट्या गोग्रहणं §स्वन्तं पितरो येन दर्शिताः ॥ ६७ ॥
(भीमसेनमुदिश्य) भोस्तात !

अज्ञानात्तु मया पूर्वं यद् भवान् नाभिवादितः ।

तस्य पुत्रापराधस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ६८ ॥

भीमसेनः — एह्येहि पुत्र! पितृसदृशपराक्रमो भव । पुत्र!
अभिवादयस्व पितरम् ।

§ स्वन्त शोभनावसानम् ।

अभिमन्युः — भोस्तात ! अभिवादये ।

अर्जुनः— एह्येहि पुत्र !

अयं स हृदयह्लादी पुत्रगात्रसमागमः ।

‡यत्तद् द्वादशवर्षान्ते प्रोषितः पुनरागतः ॥ ६९ ॥

पुत्र ! अभिवाद्यतां विराटेश्वरः ।

अभिमन्युः — अभिवादये ।

राजा — एह्येहि वत्स !

यौधिष्ठिरं धैर्यमवाप्नुहि त्वं

भैमं बलं नैपुणमर्जुनस्य ।

माद्रीसुतात् कान्तिमथाभिरूप्यं

कीर्तिं च कृष्णस्य जगत्प्रियस्य ॥ ७० ॥

(आत्मगतम्) उत्तरासन्निकर्षस्तु मां बाधते । किमिदानीं

करिष्ये । भवतु दृष्टम् । †कोऽत्र ।

(प्रविश्य)

भटः — जयतु महाराजः ।

राजा — आपस्तावत् ।

भटः — यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य) इमा आपः ।

राजा — अर्जुन ! गोग्रहणविजयशुल्कार्थं प्रतिगृह्यतामुत्तरा ।

भगवान् — एतदवनतं शिरः ।

अर्जुनः — कथं चारित्रं मे तुलयति । भो राजन् !

‡ यत्तदिति सामान्ये नपुसकम् । यस्स इत्यर्थः । † (प्रकाशम्) इत्यपेक्षितम् ।

इष्टमन्तःपुरं सर्वं मातृवत् पूजितं मया ।
उत्तरैषा त्वया दत्ता पुत्रार्थे प्रतिगृह्यते ॥ ७१ ॥

भगवान् — एतदुन्नतं शिरः ।

राजा — भवतु पितामहसकाशमुत्तरं प्रेषयामः । धर्मराज !
वृकोदर ! धनञ्जय ! इत इतो भवन्तः ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

द्वितीयोऽङ्कः ।

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति भटः)

भटः — भो भोः ! निवेद्यतां निवेद्यतां सर्वक्षत्राचार्यपुरोगाणां
क्षत्रियाणाम् । एष हि,

अपास्य नारायणचक्रजं भयं

चिरप्रनष्टान् परिभूय बान्धवान् ।

धनुःसहायैः कुरुभिर्न रक्षितो

हतोऽभिमन्युः क्रियतां व्यपत्रपा ॥ १ ॥

इति ।

(ततः प्रविशतो भीष्मद्रोणौ)

द्रोणः — सूत ! कथय कथय ।

रण(भुव उ)पनीतः केन मे शिष्यपुत्रः

क इह मम शरैस्तैर्देवतैर्योद्धुकामः ।

कथय *पुरुषसारं यावदस्त्रं बलं वा

बलवत इव दूतांस्तत्र सम्प्रेषयामि ॥ २ ॥

भीष्मः — सूत ! कथय कथय ।

‡भग्नापयानेष्वनभिज्ञदोष-

स्तारुण्यभावेन विलम्बमानः ।

केनैष हस्तिग्रहणोद्यतेन

यूथे प्रयाते कलभो गृहीतः ॥ ३ ॥

---

* पुरुषसार पुरुषश्रेष्ठम् । ‡ भग्नापयानेषु अनभिज्ञ इत्येव रूपो दोषो यस्य सः, निर्देशो भावप्राधान्याद् अनभिज्ञत्वं दोषो यस्य स इति वा । तारुण्यभावेन तारुण्यस्वाभाव्येन, यौवनसाधारणधैर्यावष्टम्भेनेत्यर्थः । विलम्बमानः अपयातुमत्वरमाणः ।

(ततः प्रविशति दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्च)

दुर्योधनः — सूत ! कथय कथय । केनापनीतोऽभिमन्युः । अ-

हमेवैनं मोक्षयामि । कुतः,

मम हि पितृभिरस्य प्रस्तुतो ज्ञातिभेद-

स्तदिह मम च दोषो वक्तृभिः पातनीयः ।

अथच मम स पुत्रः पाण्डवानां तु पश्चात्

सति च कुलविरोधे नापराध्यन्ति बालाः ॥ ४ ॥

कर्णः — अतिस्निग्धमनुरूपं चाभिहितम् । गान्धारीमातः !

मा तावत् स्वजनधिया तु बालभावाद्

व्यापन्नः समरमुखे तव प्रियार्थम् ।

अस्माभिर्न च परिरक्षितोऽभिमन्यु-

र्गृह्यन्तां धनुरपनीय वल्कलानि ॥ ५ ॥

शकुनिः — बहुनाथः खलु सौभद्रः । मुक्त एवेति सम्प्रधार्य-

ताम् । कुतः,

मुञ्चेदर्जुनपुत्र इत्यवगतो राजा विराटः स्वयं

*स्मृत्वा चाद्य रणाजिरादपगतं मुञ्चेत् स दामोदरम् ।

क्रोधोद्धूतहलात् प्रलम्बमथनाद् भीतेन मुच्येत वा

भीमस्त्वेनमिहानयेद् बलमहान् हत्वा रिपूनूर्जितान् ॥ ६ ॥

द्रोणः — सूत ! कथय कथय । कथमिदानीं गृहीतः ।

पर्यस्तोऽस्य रथो हया नु चपलाश्चक्राक्षमा मेदिनी

तूणी क्षीणशरे त्वमस्य विगुणो ज्याच्छेदवन्ध्यं धनुः ।

* स्मृत्वेति दामोदरमित्यनेन सम्ब्रह्म्यते ।

एता दैवकृता भवन्ति रथिनां युद्धाश्रया व्यापदो
बाणैरप्यवकृष्यते खलु परैः स्वाधीनशिक्षस्तु सः ॥ ७ ॥

सूतः — आयुष्मन् ! परुषमयो धनुर्वेदः । किमायुष्मता न
ज्ञायते ।

न चापि दोषा भवताभिभाषिताः
स चापि बाणौघमयो महारथः ।
अवातचक्रप्रतिमस्तु मे रथो
गृहीत एवापतता पदातिना ॥ ८ ॥

सर्वे — कथं पदातिनेति । अथ कीदृशः स पदातिः ।

सूतः — किमभिधास्यामि रूपं वा पराक्रमं वा ।

भीष्मः — रूपेण स्त्रियः कथ्यन्ते । पराक्रमेण तु पुरुषाः । तत्
पराक्रमोऽस्याभिधीयताम् ।

सूतः — आयुष्मन् !

दुर्योधनः —

किमर्थं स्तूयते कोऽपि भवता गर्विताक्षरैः ।
कथ्यतां नास्ति मे त्रासो यद्येष पवनो जवे ॥ ९ ॥

सूतः — श्रोतुमर्हति महाराजः । तेन खलु,

लङ्घयित्वा जवेनाश्वान् न्यस्त आपस्करे करः ।
प्रसारितहयग्रीवो निष्कम्पश्च रथः स्थितः ॥ १० ॥

भीष्मः — तेन हि न्यस्यन्तामायुधानि ।

सर्वे — किमर्थम् ।

भीष्मः —

हतप्रवेगो यदि वा न वा रथो
वृकोदरस्याङ्कगतः स चिन्त्यताम् ।

पुरा हि तेन द्रुपदात्मजां हरन्
पदातिनैवावजितो जयद्रथः ॥ ११ ॥

द्रोणः — सम्यगाह गाङ्गेयः । बाल्योपदेशात् प्रभृत्यहं तस्य
जवमवगच्छामि । इष्वस्त्रशालायां हि,
कर्णायते तेन शरे विमुक्ते
विकम्पितं तस्य शिरो मयोक्तम् ।
गत्वा तदा तेन च बाणतुल्य-
मप्राप्तलक्षः स शरो गृहीतः ॥ १२ ॥

शकुनिः — अहो हास्यमभिधानम् ।
नास्त्यन्यो बलवाह्लोके सर्वमिष्टेषु कथ्यते ।
जगद्ध्याप्तान् भवन्तः किं सर्वे पश्यन्ति पाण्डवान् ॥ १३ ॥

भीष्मः — गान्धारराज ! सर्वमनुमानात् कथ्यते ।
वयं व्यपाश्रित्य रणं प्रयामः शस्त्राणि चापानि रथाधिरूढाः ।
द्वावेव दोभ्यां समरे प्रयातौ हलायुधश्चैव वृकोदरश्च ॥ १४ ॥

शकुनिः —
एकेनैव वयं भग्नाः सहसा साहसप्रियाः ।
उत्तरं च तमप्येके कथयिष्यन्ति फल्गुनम् ॥ १५ ॥
द्रोणः — भो गान्धारराज ! अत्रापि तावद् भवतः सन्देहः ।

किमुत्तरेणापि रणे विकृष्यते
निसृष्टशु(ल्का ? ष्का)शनिगर्जितं धनुः ।
किमुत्तरस्यापि शरैर्हतातपः
कृतो मुहूर्तास्तमितो दिवाकरः ॥ १६ ॥

भीष्मः — गान्धारीमातः ! विस्पष्टं खलु कथ्यते । ननु जानी
ते भवान् ।

बाणपुङ्खाक्षरैर्वाक्यैर्याजिह्वापरिवर्तिभिः ।

विकृष्टं खलु पार्थेन न च श्रोत्रं प्रयच्छति* ॥ १७ ॥

(प्रविश्य)

सूतः — जयत्वायुष्मान् । शान्तिकर्मानुष्ठीयताम् ।

भीष्मः — किमर्थम् ।

सूतः —

उचितं ते पुरा कर्तुं ध्वजे बाणप्रधर्षिते ।

अयं हि बाणः कस्यापि पुङ्खे नामाभिधीयते ॥ १८ ॥

भी मः — आनय ।

(सूत उपनयति)

भीष्मः — (गृहीत्वा निरीक्ष्य) वत्स ! गान्धारराज ! जराशिथिलं

मे चक्षुः । वाच्यतामयं शरः ।

शकुनिः — (गृहीत्वानुवाच्य) अर्जुनस्य । (इति क्षिपति । द्रोणस्य पादयोः
पतति)

द्रोणः — (शरं गृहीत्वा) एहोहि वत्स !

एष शिष्येण मे क्षिप्तो गाङ्गेयं वन्दितुं शरः ।

पादयोः पतितो भूमौ मां क्रमेणाभिवन्दितुम् ॥ १९ ॥

शकुनिः —

यौधः स्यादर्जुनो नाम तेनायं चोद्भिस्तः शरः ।

लिखितं चोत्तरेणापि प्रकाशमुपनीयताम् ॥ २० ॥

१७ बाणपुङ्खस्यैरक्षरैः अर्जुननामघटकैः । वाक्यैः लक्षणया ध्वनिभिरित्यर्थः । * भवानि-
ताहापि सम्बध्यते ।

दुर्योधनः —

तेषां राज्यप्रदानार्थमनृतं कथ्यते यदि ।
राज्यस्यार्थं प्रदास्यामि यावद् दृष्टे युधिष्ठिरे ॥ २१ ॥

(प्रविश्य)

भटः — जयतु महाराजः । विराटनगराद् दूतः प्राप्तः ।

दुर्योधनः — प्रवेश्यताम् ।

भटः — यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशत्युत्तरः)

उत्तरः —

अध्वानमल्पमतिमुक्तजवैस्तुरङ्गै-

रागच्छता पथि रथेन विलम्बितं मे ।

कौन्तेयबाणनिहतैर्द्विरदैः समन्ताद्

दुःखेन यान्ति तुरगा विषमा हि भूमिः ॥ २२ ॥

(प्रविश्य कृताञ्जलिः) भो भो आचार्य ! पितामहपुरोगं सर्व-
राजमण्डलमभिवादये ।

सर्वे — आयुष्मान् भव ।

द्रोणः — किमाह तत्रभवान् विराटेश्वरः ।

उत्तरः — नाहं तत्रभवता प्रेषितः ।

द्रोणः — अथ केन त्वं प्रेषितः ।

उत्तरः — तत्रभवता युधिष्ठिरेण ।

द्रोणः — किमाह धर्मराजः ।

उत्तरः — श्रूयताम्,

उत्तरा मे स्नुषा लब्धा प्रतीक्षे राजमण्डलम् ।

तत्रैव किमिहैवास्तु विवाहः क प्रवर्तताम् ॥ २३ ॥

शकुनिः — तत्रैव तत्रैव ।

द्रोणः —

इत्यर्थं वयमानीताः *पञ्चरात्रोऽपि वर्तते ।

धर्मेणावर्जिता भिक्षा धर्मेणैव प्रदीयताम् ॥ २४ ॥

दुर्योधनः —

बाढं दत्तं मया राज्यं पाण्डवेभ्यो यथापुरम् ।

मृतेऽपि हि नराः सर्वे सत्ये तिष्ठन्ति तिष्ठति ॥ २५ ॥

द्रोणः —

हन्त सर्वे प्रसन्नाः स्मः प्रवृद्धकुलसङ्ग्रहाः ।

इमामपि महीं कृत्स्नां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥ २६ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

तृतीयोऽङ्कः

—

अवसित पञ्चरात्रम् ।

शुभ भूयात् ।

* पञ्चानां रात्रीणां समाहारः पञ्चरात्रः, 'सङ्ख्यापूर्वं रात्रि क्लीबम्' इति क्लीबत्वम् । तदस्याः स्तीत्यञ्चि पञ्चरात्रम् । अद्यापि प्रतिश्रुतरात्रिपञ्चकान्त्ययान् तद्युक्तः काल इत्यर्थः ।